

ОСОБИСТА СВОБОДА ІНДИВІДА ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ СВОБОДИ ВОЛІ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА Г.В.Ф. ГЕГЕЛЯ

Здійснено аналіз проблематики свободи філософії права Г.В.Ф. Гегеля, розглянуто ідею свободи у правовій площині як особливу сферу об'єктивного духу.

Проблема свободи, зважаючи на свою масштабність, у всі часи надихала мислителів на глибокі роздуми. Цей феномен за уявної легкості та простоти сприйняття при більш детальному вивченні виявляється предметом, складним і для розуміння, і водночас для практичного втілення у формах, нормах, інститутах, процедурах і відносинах суспільного життя [1, с. 23; 2, с. 214].

Починаючи від античних мислителів (Сократ, Платон, Аристотель, Епікур, Зенон з Кітіона, Хрісіпп, Сенека, Епіктет та ін.), філософів Ренесансу та Нового часу (М. Фічіно, Дж. Піко делла Мірандола, Р. Декарт, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.) то, передусім, представників німецької класичної філософії (І. Канта, Й. Фіхте, В. Шеллінга, Г. Гегеля), так само як і в пізніших філософських системах навітьньої епохи (представлених у працях представників позитивізму, екзистенціалізму, марксизму та ін.), сутність свободи була предметом фундаментальних досліджень. Належне місце це поняття посідає у працях вчених і в останні десятиріччя. Різні аспекти проблеми свободи розглядали К. Поппер, Дж. Ролз, І. Берлін, Г. Арендт, Ю. Габермас, Р. Рорті, П. Козловські, Н. Аббаньяно, Є. Левінас, І. Кристол, М. Френч та інші науковці.

Сьогодні акценти в дослідженні свободи зміщуються до її юридико-нормативного втілення: у теоретико-правових дослідженнях ця проблема знайшла нове вираження і набула зовсім іншого звучання, адже свобода та необхідність, над співвідношенням та протистоянням яких розмірковували славетні філософи впродовж віків, у юриспруденції мають цілком конкретний характер, отже, можуть бути визначені значно чіткіше. Таким чином, у філософії права проблема свободи отримала шанс бути розв'язаною хоча б у межах певної системи юридич-

них понять. При цьому фундамент такого дослідження вже є в наявності – від давнини й до наших днів немає більш масштабної та універсальної концепції свободи у її правовому вираженні, ніж створеної визначним представником німецької філософської класики – Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем. Розглянути феномен особистої свободи індивіда в контексті сучасного осмислення ідеї свободи волі, яка лежить в основі гегелівської філософії права, має на меті автор у пропонованій статті.

В історії філософії відбувались як зміни у підходах до розв'язання проблеми свободи в житті людини та соціуму, так і виявлялися нові контексти, в яких зазначена проблема поставала в новому аспекті. Так, хоча спроби осмислення феномену свободи, як зазначалось вище, знаходимо ще в античній філософії, однак зміст цього поняття, на думку дослідників цієї проблематики, у давньогрецькому полісі дещо відрізнявся від сучасного розуміння – свободу тоді розуміли "... в контексті протиставлення рабському існуванню, і, отже, вона не містила в собі виміру особистої свободи як вияву самодостатньої природи особистості" [3, с. 3]. На думку І. Берліна, "... проблема особистої свободи, межі, яку публічній владі, мирській чи церковній, не слід дозволяти переступати, чітко не постала на цьому етапі розвитку" [4, с. 36], так само і свобода волі як бажаність розмаїття заради нього самого не була осмислена в такому аспекті аж до початку XVIII ст. На думку В.В. Ляха, проблема особистої свободи (в означеному розумінні) постає продуктом вже пізньокapіталістичної цивілізації [3, с. 4].

Свобода часто пов'язується з правом, однак до німецької класичної філософії не було побудовано систем, у яких цей зв'язок був таким глобальним. Зазвичай свобода у праві та свобода як феномен універсуму або світу людського буття розводилися по різних площинах, водночас у представників німецької класики правова свобода є наслідком і виявом свободи як такої. Так, І. Кант стверджує існування прямого зв'язку між правовою свободою і розумністю волі взагалі, яка, ґрунтуючись на формальному, всезагально-розумному принципі дій, лиш одна може забезпечити моральну якість учинків. Розум, за І. Кантом, як обов'язок підпорядковується власному законодавству, і є, таким чином, *автономним* (тобто законним для самого себе). У "Системі вчення про моральність" І. Фіхте вчинок вважається моральним, якщо в його основі лежить подолання будь-якої залежності "Я" від природи у відповідності з абсолютною самостійністю "Я". У його філософській системі принцип моральності полягає в ідеї, що "Я" повинно визначати свою свободу, без будь-яких винятків, відповідно до поняття самостійності, а всезагальний принцип права передбачає обов'язок "Я" у всіх випадках визнавати вільну істоту поза ним як таку, тобто обмежує свободу "Я" визнанням свободи іншого.

Філософсько-правова концепція Г. Гегеля репрезентує новий підхід, у рамках якого право як утілення свободи є еталом розвитку

більш загального духовного утворення. "Підґрунтя права, – пише Гегель у своєму творі "Основи філософії права, або природне право і державознавство", більш відомому нам як "Філософія права", – це загалом *духовне*, а його найближче місце й висхідна точка – це *воля, яка вільна*; тим-то її субстанцію й визначення становить *свобода*; система права – це царство здійсненої свободи, світ духа, породжений ним самим, мовби другою натурою" [5, с. 24]. Це твердження підводить фундамент під пізніші системи природного права, з яких черпають свої ідеї сучасні теоретики правової держави. У догегелівській філософській, політико-правовій та юридичній літературі поняття "право" не вживалось у настільки широкому, як у Гегеля, значенні, що охоплює всю ту сферу, яка позначається в системі гегелівської філософії як особлива сфера об'єктивного духу. Співвідношення частин та розділів гегелівської філософії права позначає відповідну ієрархію ступенів діалектичного розвитку поняття права та реалізації свободи волі.

Кожний рівень (абстрактне право, мораль, моральність) є, за Гегелем, право. Ідея свободи знаходить вияв у вигляді права на кожному з цих рівнів – від більш абстрактних форм права до конкретних. Оскільки ступені розвитку ідеї свободи діалектично співвідпорядковані один одному, правом у гегелівській філософії є також кожний наступний ступінь розвитку ідеї свободи відносно до попереднього. Це дає підстави відомому російському теоретику права В.С. Нерсесянцу, який досліджував гегелівську філософсько-правову систему, зазначити, що співвідпорядкованість ступенів розвитку об'єктивного духу Гегель зображає як *діалектичний* ряд цих ступенів. Розвиток у сфері об'єктивного духу, таким чином, постає у вигляді субординації прав, як "зняття" більш абстрактних форм права в наступних, більш конкретних і синтетичних, його формах [6, с. 52].

Продовжуючи цю думку, можна зробити висновок, що правове значення ступеневого характеру розвитку ідеї свободи полягає в ієрархічній співвідпорядкованості цих ступенів: бути більш конкретним у гегелівській системі ступенів (абстрактне право, мораль, сім'я, громадянське суспільство, держава) – значить бути самостійнішим та істиннішим за попередній ступінь, бути тим правом, у якому "знямається" право більш абстрактного рівня. Таким чином, ієрархія ступенів ідеї, характерна для всієї гегелівської філософії, у сфері суспільства, соціально-політичної проблематики, в якій ідеться про свободу, набуває особливого (а саме правового) змісту в подвійному розумінні: по-перше, кожний ступінь, за Гегелем, є право; по-друге, несамостійність і неістинність кожного попереднього ступеня розвитку ідеї перед наступним ступенем трактується як право наступного ступеня стосовно попереднього [6, с. 52].

Діалектика свободи волі породжує систему форм (і ступенів) права, що зумовлює багатозначність поняття "право", яке вживається у гегелівській філософії права в таких основних значеннях: право як свобода ("ідея права"), право як визначений ступінь і форма свободи ("особ-

ливе право”), право як закон (“позитивне право”). При цьому всі ступені розвитку об’єктивного духу визначаються ідеєю свободи, і сама ця сфера є реалізацією свободи у формах, способах та інститутах людського співжиття. Свобода та право у сфері об’єктивного духу виражають єдиний зміст: у цьому розумінні, на думку В.С. Нерсисянца, “філософія права” могла б називатися “філософією свободи” [6, с. 52].

Підтверджує таку позицію дослідника сам Гегель, зазначаючи у вступі до “Основ філософії права”, що поняття та його існування – це дві сторони, роз’єднані, але єдині, як душа й тіло: тіло – те ж саме життя, що й душа, та все ж ці дві сторони життя можна вирізнити кожну окремо. Душа без тіла була б неживою, і так само навпаки. Таким чином, буття поняття – це його тіло, якому належить душа, що його породила. Ілюструючи свої міркування наочним прикладом, Гегель зазначає про зерно, що містить у собі ціле дерево й має його силу, однак водночас ним ще не є. Дерево, загалом, відповідає простій будові зерна. Якщо тіло не відповідає своїй душі, воно стає чимось жалюгідним. Єдністю буття і поняття, тіла й душі виступає ідея. Вона – не лише гармонія, а цілковите проникнення. Не існує життя, яке б не було в певному розумінні ідеєю. Ідея права – це свобода, – підсумовує Гегель, – і для того, щоб її осягнути, треба розглянути її поняття та її буття [5, с. 17].

При цьому філософ застерігає від дефініцій у праві (*omnis definitio in jure civili periculosa*), вважаючи, що чим непов’язаніші й непослідовніші умови певного права, тим менша можливість дефініцій, оскільки дефініції мають виражати, здебільшого, загальні визначення, тоді як непослідовність призводить до суперечності – неправове “стає видимим у своїй наготі” [5, с. 18]. Характерно, що в сучасних умовах саме визначення чітких меж дозволяє виявити недоліки в чинному законодавстві, указуючи на недосконалість нашого “певного” конкретно-історичного правового простору.

На думку С.І. Максимова, Гегель, продовжуючи у багатьох моментах лінію І. Канта, прагне реалізувати принцип суб’єктивності, шукає джерела права та його критерій у людській свідомості [7, с. 102]. На доказ цього дослідник наводить міркування Гегеля щодо відмінностей законів природи від законів права, зокрема, про те, що людина не вдовольняється існуючим, а твердить, що має в собі самий масштаб того, що становить право, який може бути підкорений необхідності й владі зовнішнього авторитету, але ніколи – необхідності природи, оскільки внутрішній голос завжди каже людині, як повинно бути, і в самій собі вона знаходить підтвердження чи заперечення чинних правил [5, с. 8].

Дійсно, Гегель вважає, що “... правові закони насаджені людьми й традиційні”, однак навряд чи можна трактувати твердження Гегеля про те, що “... вища істина в природі – це існування її закону як *take*;

¹ З лат. – “кожне визначення у праві небезпечне”.

у правових законах це не так, адже тоді кожен міг би вимагати, щоб ці закони відповідали саме його критеріям" [5, с. 8], як свідчення правового суб'єктивізму, адже у цьому випадку Гегель не розглядає сутність права, а коментує специфіку *сприйняття* права людиною. Підтверджується ця думка таким висновком мислителя: "... таким чином, тут існує можлива суперечність між тим, що є, і тим, що має бути; правом, що існує в собі й для себе, і яке залишається без змін, і *своєю волею визначення* (курсив наш – Н.Б.) того, що має діяти як право" [5, с. 8]. Таким чином, він розрізняє встановлене людиною право та ідею права у чистому вигляді, яка реалізується через поняття свободи.

У сучасних філософських і теоретико-правових розвідках свободі людини, зазвичай, протиставляється рабство як крайня форма особистої несвободи індивіда. Гегель у своїй фундаментальній праці поглиблено критикує рабство, однак його підхід до аналізу цього явища істотно відрізняється від моралізаторського погляду, так само як і від позиції, що обстоюється в сучасній теорії прав людини і юриспруденції загалом. Він не лише вказує на те, що рабство та кріпацтво є несправедливими, з огляду розвинутого поняття про право та свободу, а й характеризує рабство як явище переходу від природного до істинно морального стану. "Раб не знає своєї сутності, – пише Гегель, – своєї нескінченності, свободи, не знає себе як сутність; а те, що він не знає себе таким, означає, що він себе не *мислить*" [5, с. 39]. Те, що хтось перебуває в рабстві, на думку Гегеля, має коріння у його власній волі. Так само у волі самого народу вкорінене його пригноблення, якщо воно має місце. Застосування такого підходу до сучасних суспільних реалій дозволяє по-новому оцінити окремі події і перетворення, що відбуваються на пострадянському та постсоціалістичному просторі.

Адже воля, за Гегелем, істинна лише тоді, коли те, що вона воліє, її зміст є тотожним з нею, коли, отже, "свобода воліє свободи" [5, с. 40]. У собі й для себе суцзя воля "воістину нескінченна", оскільки її предмет – це вона сама, а не її межа. Вона не просто можливість, прихильність, властивість (*potentia*), а дійсно нескінченне (*infinitum actus*). Тому, – дійшов висновку Гегель, – коли говорять лише про вільну волю як таку, без визначення, що вона в собі й *для себе* вільна воля, то говорять тільки про прихильність до свободи або про природну й скінченну волю і саме тому ... не про вільну волю... У вільній волі істинно нескінченне наділене дійсністю й наявністю" [5, с. 40].

Людина за своїм безпосереднім існуванням у собі – це щось природне, зовнішнє до свого поняття; лише шляхом удосконалення свого тіла й духа, а найголовніше, завдяки тому, що її самосвідомість осягає себе як вільне, вона вступає у володіння собою і стає власністю самої себе й відносно інших, – вважає Гегель [5, с. 66]. Цей вступ у володіння стає водночас також і втіленням у дійсність того, що вона таке за своїм поняттям (як можливість, властивість, схильність).

Особисто свобода індивіда є виявом і втіленням свободи як самоусвідомлення. Таким чином, індивід отримує статус вільного лише через самообмеження, які приходять разом із самоусвідомленням. У такому разі сучасні обмеження свободи індивіда, пов'язані з протидією організованим (у тому числі транснаціональній) злочинності, тероризму та іншим таким загрозам, насамперед, повинні виходити від самого індивіда й тоді не виникатиме суперечностей між волею держави, що намагається забезпечити суспільство, та волею громадянина як суб'єкта особистої свободи. Водночас це запобігатиме встановленню панування держави над особою, узурпації влади та відновленню рабства у будь-якому з його втілень.

Твердження про правомірність рабства (у всіх його найближчих обґрунтуваннях – фізичною силою, взяттям у полон, урятуванням і збереженням життя, утриманням, вихованням, благодіяннями, власною згодою раба тощо), так само, як і виправдання панування як права панівних верств взагалі, а також усі історичні погляди на правовий характер рабства і панування ґрунтуються на тому, що людина є природною істотою, розглядають її взагалі з перспективи існування (куди належить і сваволя), що не відповідає її поняттю. Твердження про абсолютно неправовий характер рабства, навпаки, випливає з поняття людини як духа, як собі вільної; це твердження однобоке в тому розумінні, що розглядає людину як вільну від природи або, що те саме, приймає за істинне поняття як таке, в його безпосередності, а не ідею [5, с. 66].

Ця антиномія, зауважена Гегелем, як і будь-яка антиномія, ґрунтується на формальному мисленні, яке фіксує і стверджує ці взаємопов'язані та єдині у своїй сутності моменти ідеї окремо, кожен для себе, тобто невідповідно до самої ідеї. Та сторона антиномії, яка стверджує свободу, має тому ту перевагу, що містить абсолютну висхідну точку – але тільки висхідну – істини, водночас як інша сторона, яка зупиняється на позбавленому поняття існуванні, не містить у собі нічого від розумного й правового. Твердження "вільної волі", від якої, на думку Гегеля, починається право і правознавство, уже вийшло за межі того неістинного твердження, відповідно до якого людина – це природна істота і лише в собі суще поняття і тому може стати рабом. Це минуле неістинне явище стосується лише того духа, який ще перебуває на стадії своєї свідомості; діалектика поняття і лише безпосереднього усвідомлення свободи викликає в ньому боротьбу за визнання і відношення панування та рабства (для правильного тлумачення цих положень Гегель рекомендує звернутися до відповідних розділів "Феноменології духа" та "Енциклопедії філософських наук"). А від розуміння самого об'єктивного духа, змісту права, тільки в його об'єктивному понятті (як необхідності того, що людина в собі й для себе не призначена для рабства) нас відгороджує наше пізнання, за яким ідея свободи істинна лише як держава. Якщо твердо дотримуватися тієї сторони антиномії, за якою людина в собі й для себе вільна,

то цим рабство відкидається. "Але те, що хтось раб, – на думку Гегеля, – закорінене в його власній волі, так само як у волі народу закорінене те, що він зазнає гніту" [5, с. 67]. Ця суперечність неправди як права відображає, за Гегелем, діалектику рабства та панування.

Така складна й у вищій мірі абстрактна система відношень і зв'язків є характерною для всієї філософської системи Г. Гегеля, частиною якої є його філософія права. Водночас не слід вважати, що ця система являє собою лише зразок метафізично-спекулятивного мислення, оскільки в кожній сфері застосування (у тому числі в юриспруденції) зазначені постулати набувають цілком конкретного змісту.

У ст. 21 Конституції України закріплено положення про те, що "... усі люди є вільні і рівні у своїй гідності і правах" [8, с. 9]. Таким чином, в Основному Законі нашої держави знайшли відображення ідеали свободи та людської гідності. При цьому вільність і рівність людей тут розглядаються з позицій природних прав, тобто таких, які притаманні кожній людині від народження та існують незалежно від діяльності держави [9, с. 70]. Однак зв'язок природно-правового ідеалу свободи з практикою нормативного життя не повинен обмежуватися нормами Конституції. "Сьогодні існує необхідність в особистостях, здатних на цілком відкрите, публічне, а не підпільно-культурне існування – тих, які відкрито практикують свій спосіб життя і думки, завдяки яким можуть народитися якісь нові можливості для розвитку людини і суспільства в майбутньому", – стверджують вітчизняні філософи права [2, с. 216]. Діалектика свободи, зміст якої розкривається у філософії права Гегеля, знаходить своє відображення саме в такій людині – вільній через усвідомлення своєї відповідальності.

Обґрунтовуючи особисту свободу індивіда як утілення всезагальної свободи його волі, Гегель проголошує невідчужуваність особистості та розглядає рабство і кріпацтво як стан відчуження свободи, який є несправедливим і має бути подоланий. Відповідно до його поглядів, абсолютне право раба на звільнення міститься у самій природі речей.

Для попередніх природно-правових концепцій типовими були уявлення про те, що людина народжується вільною, але втрачає свою свободу, зважаючи на людські настанови, обмеження. Гегель, для якого взагалі будь-яка жива істота є суб'єктом, який стає особою, отримуючи свободу, репрезентує інший підхід. Для німецького філософа особиста свобода є виявом не природного начала людини (у біологічному чи тваринному сенсі), але стає наслідком соціально-історичного розвитку, у процесі якого людина досягла духовних першоначал свободи, створивши свій світ свободи та права і себе як вільну сутність. Тоді логічним виглядатиме загальне веління права, яке стверджує, що необхідно бути особою (тим, хто отримав свободу) та поважати інших теж як осіб. У такому разі обмеження особистої свободи індивіда з метою протидії сучасним загрозам може бути реалізовано не через силові заходи впливу, ініціюючи які, держава робить крок назад на

шляху утвердження демократичних цінностей, але через обмеження, які передбачаються *самим поняттям* свободи і встановлюються волею індивіда, що певною мірою вирішує суперечності, які існують сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Нерсисянц В.С.* Філософія права: Учебник для вузов. – М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА*М, 1999.
2. *Філософія права*: Навч. посіб. / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін.; За заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002.
3. *Свобода: сучасні виміри та альтернативи*. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2004.
4. *Берлін І.* Чотири есе про свободу. – К., 1994.
5. *Гегель Георг Вільгельм Фрідріх.* Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000.
6. *Нерсисянц В.С.* Філософія права Гегеля. – М.: Юристъ, 1998.
7. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
8. *Конституція України*. – К.: Просвіта, 1996.
9. *Коментар до Конституції України*: Наук.-попул. вид. – К., 1996. – 378 с.